

ELS BOMBARDEIGS DE BARCELONA DURANT LA GUERRA CIVIL: HISTORIOGRAFIA I MEMORIALITZACIÓ

LAIA GALLEGO VILA
Universitat de Barcelona

RESUM

La present contribució suposa un estat de la qüestió de les publicacions historiogràfiques, així com una aproximació a les actuacions socials, memorials i de divulgació referides als bombardejos sobre Barcelona durant la Guerra Civil espanyola (1937-1939). La conjunció entre ambdues revisions permetrà aportar una visió àmplia del tractament històric i memorial dels bombardeigs de Barcelona, transcendint, doncs, el marc acadèmic per tal d'abordar també els àmbits social, polític i institucional.

Paraules clau: bombardeigs, guerra total, memòria, Barcelona.

*Data de lliurament: 31 d'agost de 2017
Data d'acceptació: 29 de setembre de 2017*

ABSTRACT

This paper constitutes an overview of the historiographical publications on the bombings of Barcelona during the Spanish Civil War (1937-1939), as well as a first look at social, memorial and communicative activities regarding these events. Reviewing both aspects concurrently facilitates a broad perspective of the historical and memorial treatment of the bombings of Barcelona, which transcends the academic field to address the social, political and institutional spheres.

Keywords: *bombings, total war, memory, Barcelona.*

LAIA GALLEGO VILA

És graduada en arqueologia per la Universitat de Barcelona (UB) i màster en història contemporània i món actual (UB-UOC). S'ha especialitzat en arqueologia del passat contemporani i especialment en arqueologia de la Guerra Civil, i ha participat i coordinat diversos projectes arreu de l'Estat espanyol. Actualment investiga la influència de la materialitat en la construcció i la transmissió de les memòries traumàtiques dels bombardeigs de la Guerra Civil, així com la comparativa amb diversos casos de la Segona Guerra Mundial.

La ciutat de Barcelona patí d'una manera continuada els bombardeigs sistemàtics de l'aviació feixista sobre l'àrea urbana de rereguarda durant la Guerra Civil. La importància d'aquests fets, que afectaren greument la població barcelonina i deixaren una profunda petja en la seva memòria, rau en l'excepcionalitat de tractar-se d'uns dels primers bombardejos sistemàtics que es realitzaren sobre població civil enmig de zones urbanes (junt amb els de la resta de ciutats republicanes a la rereguarda). A partir de finals dels anys setanta del segle XX començaren a aparèixer els primers estudis històrics rigorosos referits als bombardeigs de Barcelona, que dècada rere dècada es feren més abundants. En la situació actual, disposem d'una profusa i exhaustiva bibliografia sobre la temàtica que sembla haver-la exhaurit en tots els seus àmbits, però, malgrat tot, encara presenta possibilitats interessants per al futur.

Més enllà dels estudis històrics, hi ha una altra vessant que no ha estat abordada fins ara i que té relació amb la percepció i el tractament social dels bombardeigs. Parlem de la seva memòria i de les actuacions socials i institucionals de memorialització. Fem, doncs, una aproximació a aquests processos de memorialització amb la pretensió d'apropar-nos a la comprensió dels marcs memorials principals dels bombardeigs. Amb aquest objectiu es presenta una recopilació i una anàlisi de les actuacions socials, memorials i de divulgació portades a terme principalment en els últims anys en relació amb la difusió, la transmissió i la promoció de la memòria dels atacs aeris.

Els bombardeigs de Barcelona

La Guerra Civil espanyola va suposar la implementació d'una nova estratègia militar que es posaria a prova en territori propi i que posteriorment es consolidaria com a element característic de la guerra moderna: el bombardeig sistemàtic de la població civil en els nuclis urbans. Els primers bombardeigs coneguts s'efectuaren sobre la ciutat de Madrid per part del bàndol franquista amb l'ajuda de l'aviació alemanya i italiana des dels inicis de la guerra, i especialment cruents foren els de Gernika l'abril de 1937 per part de l'aviació alemanya. Aquestes actuacions feien evident l'aparició d'una nova forma de guerra, la guerra aèria, que a partir d'aquest moment es dirigiria no tan sols als fronts, sinó també al debilitament de la rereguarda i a la desmoralització de la població civil. En aquest sentit, fou decisiva la intervenció de potències internacionals en la Guerra Civil mitjançant el proveïment de recursos materials i humans (Itàlia i Alemanya per al bàndol franquista i l'URSS per al bàndol republicà), que influí en el desequilibri de forces.

A partir del domini de Mallorca per part del bàndol franquista, l'aviació legionària italiana establí la seva base a l'illa, la qual emprà per als intensius bombardejos de la costa mediterrània que debilitaren d'una manera molt important la rereguarda republicana. En aquest context, gran part de les ciutats catalanes foren afectades pels bombardejos, fet que dificultà la producció de recursos per a

l'avituellament del bàndol republicà. Fàbriques, transports, centrals hidroelèctriques, centres polítics i camps foren devastats per les explosions de les bombes, que causaren milers de morts i estengueren el terror arreu del territori.

Barcelona, com a capital i centre estratègic de la rereguarda republicana, que des del novembre de 1937 era seu del Govern republicà i del Govern d'Euskadi i la major indústria de guerra, fou la ciutat catalana més afectada pels bombardeigs, amb prop de 2.500 víctimes. El 13 de febrer 1937 sofrí el primer bombardeig per part del vaixell *Eugenio di Savoia* i el 16 de març el primer per aviació. A partir d'aquest moment predominaren clarament els atacs aeris, que incrementaren la seva freqüència i intensitat al llarg de la guerra. Durant aquest any 1937 destacaren per la seva afectació els mesos de maig, setembre i octubre, especialment a la zona de la Barceloneta, però no fou fins als inicis de 1938 que els bombardeigs es tornaren més freqüents i mortífers. L'augment en la intensitat dels atacs es devia a l'apropament del front de guerra al llarg de 1938 (especialment al març, quan el bàndol nacional llençà una forta ofensiva en el front d'Aragó) i a la millora de la dotació de l'aviació italiana per l'arribada de més avions, i més moderns (particularment S-79). En aquest marc, els potents bombardeigs del mes de gener semblen preparar el terreny per a la gran ofensiva franquista d'avançament cap a Catalunya, ja que presenta més atacs aeris que el total de l'any 1937, és el mes més afectat de la guerra a excepció del març de 1938, i els atacs afecten intensament el nucli antic i causen al voltant de 600 morts. El dia 30 es produïren tres atacs aeris sobre els voltants del Palau de la Generalitat i la icònica església de Sant Felip Neri i causaren més de 200 víctimes.

Així doncs, el mes de gener suposà un punt d'inflexió en la dinàmica d'atacs aeris, que s'intensificaren, es recruaren i van fer créixer la contestació mediàtica en els àmbits nacional i internacional, que clamava pel cessament d'aquest tipus d'atacs, però que no tingué èxit, ja que el març del mateix any es produïrien els atacs aeris més mortífers de la Guerra Civil per a Barcelona. Els dies 16, 17 i 18 de març suposaren els dies més crus per a la Barcelona bombardejada, ja que el centre de la ciutat patí un bombardeig seguit al llarg de dos dies i dues nits i en el qual l'aviació legionària italia-

na, per ordre directa de Mussolini, va experimentar amb les tècniques dels raids i va causar al voltant de 979 morts. El dia 17, en un dels atacs, va tocar un camió ple d'explosius entre la Gran Via i Balmes, fet que va multiplicar la destrucció i afectà l'edifici del Cinema Coliseum, que quedà greument tocat. Els bombardeigs no cessaren fins a l'entrada de l'exèrcit franquista a la ciutat i foren especialment intensos el mes de desembre com a preparació per a l'ofensiva final sobre Catalunya.¹

Una aproximació historiogràfica

Pel que fa a la història, avui dia existeixen multitud de textos sobre la temàtica dels bombardeigs de Barcelona que conformen una bibliografia molt àmplia i que ha anat en augment al llarg dels anys.

Abans d'entrar en l'anàlisi pròpiament historiogràfica, ressenyarem breument textos que constituïren la base del relat històric amb anterioritat a la realització d'estudis històrics rigorosos. Aquests textos, ja recollits en la seva majoria per Villarroya l'any 1981,² estan conformats per materials contemporanis o immediatament posteriors als fets de caire documental o periodístic, informes, arxius i documents fotogràfics i audiovisuals. En primer lloc, són diversos els textos que tractaren de documentar els atacs soferts per la ciutat i que incorporen alguna dada sobre els bombardeigs de gener de 1938: d'una banda, obres publicades poc després dels fets que recopilen el nombre de bombardeigs i de morts, com la publicació de denúncia del Comissariat de Propaganda *Bombardements et agressions en Espagne*,³ o bé una justificació dels objectius militars ata-

1. VILLARROYA I FONT, Joan. *Els bombardeigs de Barcelona durant la Guerra Civil*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1981; ALBERTÍ, Santiago; ALBERTÍ CASAS, Elisenda. *Perill de bombardeig! Barcelona sota les bombes: 1936-1939*. Barcelona: Albertí Editors, 2004; GESALÍ BARRERA, David; ÍÑIGUEZ GRÀCIA, David. *La guerra aèria a Catalunya (1936-1939)*. Barcelona: Rafael Dalmau, 2012.

2. VILLARROYA I FONT, Joan. *Els bombardeigs de Barcelona durant la Guerra Civil*. *Op. cit.*

3. *Bombardements et agressions en Espagne (juillet 1936 - juillet 1938)*. Paris, 1938.

cats;⁴ de l'altra, obres periodístiques escrites durant la guerra per part de reporters internacionals amb voluntats propagandístiques i informatives diverses. En segon lloc, disposem d'arxius i documentació publicada que aporten informació diversa i específica: l'historial que recull la totalitat de les sortides de bombers⁵ i els comunicats, informes i procediments sobre els danys materials soferts pels edificis,⁶ sumaris (que inclouen les diligències judicials obertes per a la investigació relativa als morts per bombardeigs i als danys materials), documents dels hospitals i de la Junta de Defensa Passiva,⁷ correspondència i informes internacionals.⁸

Cal també destacar la importància de la premsa contemporània, tant nacional com internacional, que presenta una gran quantitat d'informació respecte als bombardeigs, tot i que cal fer-ne una lectura crítica, tal com argumenten Villarroya⁹ i Albertí,¹⁰ donada la seva finalitat propagandística i el control de l'opinió pública. No pretenem, però, il·lustrar aquí la totalitat de les notes i articles publicats a la premsa de l'època; tan sols enumerarem algunes de les publicacions que hi foren actives i que han estat emprades per diversos historiadors: *L'Humanité*, *Ce Soir*, *The Ti-*

4. És el cas del text següent, que presenta un relat sobre els bombardeigs per part de les tropes republicanes a la rereguarda franquista, així com una relació dels objectius militars de la rereguarda republicana atacats per l'aviació franquista. *Bombardeos aéreos en España. Bombardeos de la aviación nacional a la retaguardia republicana*. Barcelona.

5. SABADELL MERCADÉ, Josep. *Historial del Cuerpo de Bomberos y de anteriores organizaciones para combatir los incendios de la misma ciudad, 1379-1939*. Barcelona, 1943.

6. MARTINO, José M.ª *Apuntalamiento o derribo de edificios afectados por el bombardeo*. Barcelona, 1938; MARTINO, José M.ª *Protección de edificios, monumentos artísticos, etc. contra bombardeos*. Barcelona, 1938.

7. VALENTINES-ÁLVAREZ, Jaume; ROCA ROSELL, Antoni; LUSA MONFORTE, Guillermo (coords.). *El Fons Ramon Perera. Imatges de la defensa passiva a Catalunya (1938-1939)*. Barcelona: Universitat Politècnica de Catalunya. Càtedra UNESCO de Tècnica i Cultura, 2008.

8. *Les Archives Secrètes de la Wilhelmstrasse*, París, 1956; *Les Archives Secrètes du Comte Ciano, 1936-1942*, París; PONS PUJOL, Jordi. *Lliçons de Barcelona: informe britànic sobre els bombardeigs de la ciutat, 1938*. Barcelona: Fundació Carles Pi i Sunyer d'Estudis Autònomic i Locals, 2004; PERERA, Ramon. «ARP in Catalonia». *A General Meeting of the Institute on Tuesday (12/12/1939)*, 1939, pàgs. 88-117.

9. VILLARROYA I FONT, Joan. *Els bombardeigs de Barcelona durant la Guerra Civil*. *Op. cit.*

10. ALBERTÍ, Santiago; ALBERTÍ CASAS, Elisenda. *Perill de bombardeig! Barcelona sota les bombes: 1936-1939*. *Op. cit.*

mes, *The Daily Herald*, *News Chronicle*, *The Daily Express*, *La Vanguardia*, *La Publicitat*, *Solidaridad Obrera*, *Les Notícies*, *Via Libre*, *Meridià* o *Primera Plana*. Finalment, la producció gràfica al voltant dels bombardeigs de Barcelona fou immensa, principalment la fotogràfica, que ha estat recollida en diverses publicacions.¹¹ Així mateix, és especialment interessant dins aquesta matèria el film *Catalunya màrtir (Le martyre de la Catalogne)*,¹² encarregat pel Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya, que presenta imatges i dades dels bombardeigs de Barcelona dels anys 1937 i 1938.

Una altra font emprada per la historiografia de la temàtica que aquí tractem són les memòries de testimonis directes dels bombardeigs, que aporten dades no recollides per fonts documentals i mostren la percepció dels atacs per part de la població civil i que s'han publicat al llarg dels anys posteriors als fets.¹³ Aquests textos, de-

11. GIL MUGARZA, Bernardo. *España en llamas, 1936*. Barcelona: Acervo, 1968; SALVADOR, Tomás. *La Guerra de España en sus fotografías*. Barcelona, 1966; CIERVA, Ricardo de la. *Historia ilustrada de la guerra civil española*. Barcelona, 1970; ABELLA, Rafael. *La vida cotidiana durante la guerra civil. La España Republicana*. Barcelona, 1975; VALLÈS, Edmon. *Història gràfica de la Catalunya autònoma. La guerra. 1936-1939*. Barcelona, 1978; Comissariat de Propaganda, «Visions de guerra i reraguarda», a *Història gràfica de la Revolució*, Sèrie A, Retrospectiva. Editorial Forja, 1937-1938.

12. MARSILLACH, J. *Catalunya màrtir (Le martyre de la Catalogne)*. Barcelona: Laya Films, 1938.

13. BOWERS, Claude-Gernade. *Misión en España (1933-1939)*. Mèxic, 1966; CABALLÈ CLOS, Tomás. *Barcelona roja. Dietario de la Revolución (julio 1936 - enero 1939)*. Barcelona, 1939; CRUSELLAS I SOLSONA, Pere. *60 anys després...* Granollers: La Nau, 1998; JORDANA, Cèsar August. *Barcelona 1938: La veu de les sirenes*. Barcelona: Edicions de 1984, 2008; MIRACLE, Josep. *Quatre coses del meu temps (memòries)*. Barcelona: Edicions La Paraula Viva, 1976; MURIÀ I ROMANÍ, Anna. *Aquest serà el principi*. Barcelona: La Sal, Edicions de les dones, 1986; PÀMIÉS, Teresa. *Quan érem capitans (memòries d'aquella guerra)*. Barcelona, 1974; PÀMIÉS, Teresa. *Los niños de la guerra*. Barcelona, 1977; PI I SUNYER, Carles. *La República y la guerra*. Mèxic, 1975; RAVENTÓS, Joan; RAVENTÓS, Jacint. *Dos infants i la guerra*. Barcelona: El Pi de les Tres Branques, 1974; RENART, Joaquim. *Diari 1918-1961. La guerra: volum sisè (1936-1939)*. Barcelona: Proa, 2003; RODRIGO, Antonina. *Doctor Trueta. Héroe anónimo de dos guerras*. Barcelona, 1977; ROVIRA I VIRGILI, Antoni. *Els darrers dies de la Catalunya republicana*. Barcelona, 1977; RUBIÓ I TUDURÍ, Marià. *Barcelona 1936-1939*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002; SOLDEVILA, Ferran. *Allarg de la meua vida*. Barcelona, 1970; TORRES, Estanislau. *Quasi un dietari (memòries: 1926-1949)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003; SERRA TORRA, Daniel; SERRA TORRA, Jaume. *La guerra quotidiana: testimonis d'una ciutat en guerra. Barcelona 1936-1939*. Barcelona: Columna, 2003.

gudament analitzats, permeten la contrastació dels relats existents a més d'oferir-nos detalls que poden enriquir-los, ja que proporcionen les percepcions personals dels fets i del context social. Especialment interessants són els escrits de Marià Manent,¹⁴ en els quals podem veure la percepció del conflicte i els bombardeigs i que ens apropen a l'ambient dels dies fatídics de gener. Un altre tipus de memòries ha estat emprat per a l'estudi dels bombardeigs en l'àmbit militar; són les narrades per militars que participaren en ambdós bàndols de la contesa¹⁵ i que ens permeten conèixer les ordres i les accions concretes desenvolupades per part de l'aviació. Aquestes memòries fonamentaren en un inici els estudis històrics de caire militar en permetre dur a terme les primeres reconstruccions dels fets, que inclouen algunes dades sobre els bombardeigs. Malgrat tot, cal apuntar que aquests textos requereixen la revisió crítica donada la potencial parcialitat de les seves narracions, ja que sovint legitimen les accions desenvolupades en el marc de la guerra.

La historiografia dels bombardeigs que s'ha dedicat rigorosament a l'estudi històric de tals atacs durant la Guerra Civil no aparegué fins ben entrats els anys setanta i va cobrir un buit que no s'havia valorat fins aleshores. Abans de l'aparició d'estudis específics sobre aquest fenomen, els únics relats coneguts sobre els fets eren les citades memòries de militars, així com mencions molt breus en obres generalistes sobre la Guerra Civil o altres temàtiques del període,¹⁶ per la qual cosa es tractava d'un relat militarista que comprenia els bombardeigs com a part de l'estratègia del conflicte bèl·lic. A partir de les primeres publicacions, aparegué una veritable explosió en l'interès de la temàtica i s'arribà a una ingent producció en els nostres dies, tant a nivell científic com divulgatiu. Presentem,

14. MANENT, Marià. *El vel de Maïa. Dietari de la guerra civil (1936-1939)*. Barcelona: Edicions Destino, 1975.

15. GARCÍA LACALLE, Andrés. *Mitos y verdades. La aviación de caza en la guerra española*. Mèxic, 1973; GOMÁ, José. *La Guerra en el aire*. Barcelona: AHR, 1958; HIDALGO DE CISNEROS, Ignacio. *Cambio de rumbo*. Bucarest, 1964; KINDELÁN, Alfredo. *Mis cuadernos de guerra*. Madrid; TARAZONA, Francisco. *Sangre en el cielo*. Mèxic, 1957; VALLE, Giuseppe. *Uomini nei cieli. Storia dell'Aeronautica Italiana*. Roma: Centro Edit. Nazionale, 1981.

16. Com, per exemple, l'obra següent: RAGUER, Hilari. *La Espada y la Cruz. La Iglesia 1936-1939*. Barcelona, 1977.

doncs, seguidament un recull de les obres més rellevants en ordre cronològic, donada la coherència en l'evolució d'aquests estudis, i que presenten un relat general sobre els bombardeigs en els àmbits estatal, català i barceloní.

Podríem considerar com la primera aproximació a l'estudi dels bombardeigs l'obra de J. L. Infiesta Pérez *La aviación legionaria en la guerra española*, publicada l'any 1975 sota el pseudònim d'Alcofar Nassaes,¹⁷ realitzada a partir de la consulta de la premsa i la literatura de l'època d'estudi juntament amb entrevistes i recollida de testimonis de pilots italians que participaren en diferents rangs en la Guerra Civil espanyola. Aquest treball, tot i tractar-se del primer esforç de recopilació de textos i relats sobre els fets, no presenta una contrastació de les dades obtingudes amb documents originals —la qual cosa justifica l'autor per la limitació en la possibilitat d'accés a la consulta dels arxius—, i així les interpretacions formulades no es presenten d'una manera sòlida. En el relat predomina la visió militar dels fets, prioritzant les explicacions dels pilots italians de forma acrítica: en certa manera, es justifica la legitimitat dels bombardeigs sobre Barcelona, ja que se'ls considera específics i destinats a objectius únicament militars, malgrat l'afectació evident que tingueren en la ciutat. Aquesta interpretació, que fou imposada ja des dels anys quaranta per part del règim franquista, queda, doncs, reproduïda en el treball històric d'Alcofar Nassaes i només serà qüestionada amb l'aparició del primer estudi profund i rigorós dels documents relatius als bombardeigs a la ciutat de Barcelona fet per Villarroya.

Així doncs, l'inici real de la historiografia específica sobre els bombardeigs de Barcelona es donà amb la publicació l'any 1981 de la tesi de llicenciatura de Joan Villarroya i Font, finalitzada l'any 1978 i dirigida per Josep Termes i Ardèvol, amb el títol *Els bombardeigs de Barcelona durant la Guerra Civil: 1936-1939*.¹⁸ Es tracta del

17. ALCOFAR NASSAES, José Luis. *La aviación legionaria en la guerra española*. Barcelona: Euros, 1975.

18. VILLARROYA I FONT, Joan. *Els bombardeigs soferts per la ciutat de Barcelona durant la Guerra Civil: 1936-1939*. Barcelona, 1978; VILLARROYA I FONT, Joan. *Els bombardeigs de Barcelona durant la Guerra Civil*. *Op. cit.*

primer estudi rigorós sobre els bombardeigs de Barcelona en què es recopila i es contrasta la literatura existent i la premsa amb una sèrie de documents d'arxiu no treballats fins aleshores (les relacions de bombardejos de la Secció de Seguretat i Atenció Ciutadana, els comunicats de bombers, el registre de morts i ferits de l'Hospital Clínic i Hospital General de Catalunya, així com el Llibre de Defuncions Judicials del dipòsit de cadàvers de l'Hospital Clínic) i que permeten formular les primeres xifres contrastades respecte a l'afectació i el cost humà dels bombardeigs —presentant un recull de les víctimes en els annexos. Aquest estudi permet veure també l'abast i les zones afectades pels bombardeigs, a més de la seva evolució en el temps —visibles gràficament en els annexos—, la qual cosa ajuda a refutar la visió d'una suposada legitimitat bèl·lica dels bombardeigs, ja que fa palès el caràcter indiscriminat dels atacs i l'afectació a les zones urbanes, i posar-les en relació amb les víctimes. Tot i que l'àmbit geogràfic queda en principi restringit a Barcelona, mostra algunes puntualitzacions respecte a altres localitats mostrant la possibilitat d'obertura dels camps d'estudi.

En aquesta línia, el llibre *Catalunya sota les bombes: 1936-1939*¹⁹ suposa l'ampliació geogràfica de l'estudi a tota l'àrea catalana bombardejada i presenta un recull de les localitats i les afectacions sofertes. Aquest treball també és, doncs, el primer per a l'àmbit de Catalunya, incorpora diversos treballs locals i regionals previs sobre els bombardeigs i instaura la interpretació dels atacs aeris de les ciutats de la rereguarda com a camp de proves i d'experimentació militar que serviria d'avantsala i preparació per a la Segona Guerra Mundial. En paraules dels propis autors, «la intenció d'aquesta obra és bàsicament inventariar els bombardeigs efectuats, els dies que es produïren, l'abast de la destrucció i les víctimes que ocasionaren», objectiu que se seguirà amb la contrastació entre la premsa i estudis d'àmbit local i memòries amb documentació del registre civil i de la Junta de Defensa Passiva de Catalunya, entre d'altres, en un moment en què l'accés a la totalitat de documents d'arxiu no era possible.

19. SOLÉ I SABATÉ, Josep M.; VILLARROYA I FONT, Joan. *Catalunya sota les bombes: 1936-1939. Op. cit.*

D'altra banda, Ferdinando Pedriali publicà l'any 1992 *Guerra di Spagna e aviazione italiana*,²⁰ una obra centrada en la intervenció de l'aviació italiana en la Guerra Civil. Es tracta d'un estudi sobre la temàtica general de la guerra aèria en aquesta contesa, que presenta la importància de ser el primer a consultar els arxius de l'aviació italiana. D'aquesta manera, estudia l'estratègia i els moviments militars de la força aèria i presenta dades al voltant de l'organització interna de l'aviació, les esquadilles, les quantitats de bombes llançades, els diversos aparells i cossos participants, així com la seva composició i les estratègies preses. Resulta interessant, ja que proporciona la informació contrastada de caràcter militar que ens permet entendre el punt de vista de l'aviació, les estratègies i el caire de les ordres formulades, tot i que no suposa una relectura dels fets. En aquesta mateixa línia, Edoardo Grassia²¹ estudia la participació dels aviadors italians i les motivacions per a intervenir en la guerra espanyola.

Seguidament, l'any 1998, José Luis Infiesta Pérez (Alcofar Nasas) publicà una revisió dels seus treballs anteriors sota el nom *Bombardeos del litoral mediterráneo durante la Guerra Civil*.²² Aquest nou treball presenta una relectura de les seves interpretacions anteriors, sobretot en relació amb els treballs ja presentats de Villarroya, entenent que tot i que els relats recollits per ell mateix asseguruen que les accions de l'aviació es realitzaren únicament sobre objectius militars, existeixen dades suficients per a dubtar d'aquestes afirmacions, donada la gran quantitat de bombardeigs sobre la població civil que han quedat registrats. En aquest treball, a més, incorpora dades obtingudes dels arxius italians, que contribueixen al relat militar. Així mateix, l'any 1999 es publicà una revisió i ampliació de la tesi per part de Villarroya²³ en què s'incorporaren noves fonts

20. PEDRIALI, Ferdinando. *Guerra di Spagna e aviazione italiana*. Roma: Aeronautica militare italiana. Ufficio storico, 1992.

21. GRASSIA, Edoardo. *L'Aviazione Legionaria da bombardamento: Spagna 1936-1939*. Roma: IBN, 2009.

22. INFUESTA PÉREZ, José Luis; FRESNO CRESPO, Luis. *Bombardeos del litoral mediterráneo durante la Guerra Civil*. Valladolid: Quirón, 1998.

23. VILLARROYA I FONT, Joan. *Els bombardeigs de Barcelona durant la Guerra Civil: 1936-1939*. *Op. cit.*

i es realitzaren modificacions, tot i que el relat i les interpretacions fonamentals es mantingueren.

L'any 2003, Josep M. Solé i Sabaté i Joan Villarroja i Font publicaren *España en llamas: la Guerra Civil desde el aire*,²⁴ ampliant novament l'àmbit geogràfic, aquesta vegada per incorporar tots els bombardeigs de l'Estat soferts pels centres urbans republicans. En aquest llibre prengué un major interès el context bèl·lic general de la guerra en el qual s'inserien els bombardeigs i l'estratègia militar emprada per part del bàndol republicà, per tal d'entendre què suposaren aquests atacs aeris dins els moviments del bàndol republicà. Així doncs, es presenta un caire lleugerament més militar, emprant les fonts dels arxius militars i dotant el relat de dades més concretes sobre les dotacions i els moviments, però mantenint el focus en l'impacte social i humà dels atacs. S'aporten dades referents als aparells i els explosius emprats per a portar a terme els bombardeigs, els responsables militars i els objectius a atacar, comunicats oficials i de l'aviació italiana. En aquest treball, novament es reafirma el caràcter experimental dels atacs aeris dirigits a la població civil i la seva importància en l'estratègia bèl·lica de desgast moral de la rereguarda. D'aquesta manera, es presenta com un estudi general que ofereix totes les dades treballades anteriorment, avançant en el coneixement dels bombardeigs des del punt de vista d'un context més ampli.

Un altre referent per al coneixement dels bombardeigs de Barcelona és el llibre publicat un any després, el 2004, sota el nom *Perill de bombardeig! Barcelona sota les bombes: 1936-1939*.²⁵ L'editor Santiago Albertí, nascut l'any 1930, visqué els fets i recopilà al llarg de la seva vida una gran quantitat de documentació, records personals, premsa històrica, testimonis i memòries sobre els bombardeigs. Totes aquestes dades, en forma de manuscrit, foren recuperades i publicades per la seva filla Elisenda Albertí en el llibre mencionat. Aquest treball presenta una fluida narració molt didàc-

24. SOLÉ I SABATÉ, Josep M.; VILLARROJA I FONT, Joan. *España en llamas: la Guerra Civil desde el aire*. Madrid: Temas de Hoy, 2003.

25. ALBERTÍ, Santiago; ALBERTÍ CASAS, Elisenda. *Perill de bombardeig! Barcelona sota les bombes: 1936-1939*. Barcelona: Albertí Editors, 2004.

tica amb tota mena de detalls i molt material gràfic de suport (esquemes, dibuixos, fotografies, mapes) que ajuda a la comprensió dels fets. Aquesta publicació aporta dades d'una gran riquesa que ens permeten una completa reconstrucció dels fets i de l'ambient. Per exemple, recull per primera vegada les alarmes, tant aquelles que desembocaren en bombardeig com les que no, la qual cosa permet entendre la constant situació d'alerta sota la qual visqueren els habitants de Barcelona. Malgrat tot, el fet que no fos el mateix autor qui acabés publicant el treball es fa evident en les diferències entre les distintes parts del llibre i en la manca de referències en alguna de les informacions recollides.

La prova de l'avenç en la historiografia dels bombardeigs i la seva importància dins els estudis de la Guerra Civil són les obres de síntesi publicades en reculls globals. Una d'aquestes publicacions és l'apartat «Els bombardeigs durant la Guerra Civil» publicat en el tercer volum de *La Guerra Civil a Catalunya (1936-1939)*,²⁶ que presenta una síntesi del relat dels bombardeigs complementada amb aportacions de diversos autors sobre aspectes concrets dels fets i amb estudis locals. Un altre exemple és la inclusió de les dades sobre atacs aeris en l'edició l'any 2010 de l'*Atlas de la Guerra Civil a Catalunya*,²⁷ que presenta una plasmació de tota la informació en un format visual de dades estadístiques i mapes.

Fins a aquest moment del desenvolupament historiogràfic observem un escàs debat, si bé hi ha certs matisos en les perspectives d'anàlisi, que es plasma en la constatació de la validesa dels primers estudis progressivament enriquits al llarg del temps. No fou, doncs, fins a la publicació de *La guerra aèria a Catalunya (1936-1939)*²⁸ l'any 2012 que Gesalí i Íñiguez presentaren una reinterpretació dels bombardeigs. Des d'una perspectiva militar i centrats en l'anàlisi de la guerra aèria, els autors interpreten el paper dels bombardeigs

26. VILLARROYA I FONT, Joan. «Els bombardeigs durant la guerra civil», a SOLÉ i SABATÉ, Josep M. (ed.). *La guerra civil a Catalunya (1936-1939)*. Barcelona: Edicions 62, 2004, vol. 3, pàgs. 110-149.

27. HURTADO, Víctor; SEGURA, Antoni; VILLARROYA I FONT, Joan. *Atlas de la Guerra Civil a Catalunya*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2010.

28. GESALÍ BARRERA, David; ÍÑIGUEZ GRÀCIA, David. *La guerra aèria a Catalunya (1936-1939)*. Barcelona: Rafael Dalmau, 2012.

a la població civil dins el context de la tàctica militar i en relació amb el front de guerra en cada moment. Així doncs, amb una voluntat de posar l'accent en la resistència i el paper actiu del bàndol republicà i amb la utilització intensiva de fonts documentals de l'aviació d'ambdós bàndols, interpreten els bombardeigs del bàndol franquista com una estratègia per a la distracció i dissuasió de l'aviació republicana destinada a la contenció de l'exèrcit enemic, per tal de poder guanyar en nombre i poder avançar al front. Amb aquesta interpretació militar, Gesalí i Íñiguez fan una crítica als estudis i les interpretacions anteriors realitzats principalment per Villarroya i Solé, treballs que qualifiquen de victimistes pel seu tractament del cost humà dels bombardeigs. Aquests autors busquen destacar el paper de les represàlies mútues entre ambdós bàndols en matèria de bombardeigs a les zones urbanes com a objectius militars, el qual ressalten especialment en els fets de gener i març de 1938, que entenen com una escalada de la violència contra la població civil en els dos bàndols de la Guerra Civil pel que fa a les represàlies.

Finalment, en un marc que sembla explorat per complet, la tesi d'Oriol Dueñas Iturbe, publicada l'any 2013 en el llibre *La gran destrucció: els danys de guerra i la reconstrucció de Catalunya després de la Guerra Civil 1937-1957*,²⁹ suposa l'obertura de nous camins inexplorats per a l'estudi de les afectacions dels bombardeigs de la Guerra Civil. Aquest treball presenta la novetat de transcendir l'estudi del cost humà i de l'estratègia militar d'aquests atacs per tal d'aprofundir específicament en els danys materials i l'afectació de les bombes en les infraestructures i les comunicacions com ara ports, centrals elèctriques, sistema ferroviari, ponts i altres objectius militars, i també la seva reconstrucció després de la guerra. Així doncs, malgrat les mencions breus ja apuntades per Villarroya i Solé,³⁰ aquest és el primer treball que aborda aquesta problemàtica

29. DUEÑAS ITURBE, Oriol. *La gran destrucció: els danys de guerra i la reconstrucció de Catalunya després de la Guerra Civil 1937-1957*. Tesi doctoral dirigida per Joan Villarroya i Font i codirigida per Queralt Solé i Barjau. Universitat de Barcelona.

30. SOLÉ I SABATÉ, Josep M.; VILLARROYA I FONT, Joan. *Catalunya sota les bombes: 1936-1939*. Op. cit.; VILLARROYA I FONT, Joan. *Els bombardeigs de Barcelona durant la Guerra Civil*. Op. cit.

de manera exhaustiva, fet que permet entendre l'abast de les destruccions, l'autoria, la forma i el panorama global un cop finalitzada la guerra, que s'hagué d'abordar durant la postguerra en forma de reconstrucció —la qual cosa també analitza en profunditat.

Cal mencionar també, tot i que no corresponen a la temàtica principal d'aquest article, els estudis relacionats amb la defensa passiva i el fenomen de la construcció de refugis per a la protecció de la població civil a Barcelona. El primer treball publicat que aprofundia en aquesta qüestió fou l'obra *Oblits de rereguarda: els refugis antiaeris a Barcelona, 1936-1939*,³¹ de Judith Pujadó i Puigdomènech, que cridava l'atenció sobre la importància del tema i l'excepcionalitat de la capacitat organitzativa de la població de Barcelona per a protegir-se dels bombardeigs. A partir d'aquest treball, la mateixa autora duqué a terme noves publicacions³² i es realitzaren treballs aprofundits en alguna àrea³³ i sobre el personatge de Ramon Perera.³⁴

Una vegada feta la revisió historiogràfica, queda palès que, malgrat l'àmplia bibliografia que ha profunditzat en la temàtica dels bombardeigs, observem encara alguns buits o, més aviat, nous camins per transitar.

L'estudi dels bombardeigs quedà fortament assentat a partir de la tesi de Villarroya,³⁵ que ja presentà gran part de les dades que han estat posteriorment tractades i a les quals s'han anat afegint progressivament noves informacions i lleus giris en la interpretació. En aquest sentit, podem considerar que existeixen principalment dues perspectives, tot i que no clarament diferenciades. D'una banda, la perspectiva social ha preponderat en la majoria dels estudis,

31. PUJADÓ PUIGDOMÈNECH, Judith. *Oblits de rereguarda: els refugis antiaeris a Barcelona, 1936-1939*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998.

32. PUJADÓ PUIGDOMÈNECH, Judith. *El llegat subterrani. Els refugis antiaeris de la Guerra Civil*. Badalona: Ara Llibres, 2008.

33. Com és l'estudi sobre els refugis de Gràcia: CONTEL, Josep M. *Gràcia, temps de bombes, temps de refugis: el subsòl com a supervivència*. Barcelona: Taller d'Història de Gràcia, 2008.

34. ARMENGOU, Montse; BELIS, Ricard. *Ramon Perera: l'home dels refugis*. Barcelona: Rosa dels Vents, 2008.

35. VILLARROYA I FONT, Joan. *Els bombardeigs de Barcelona durant la Guerra Civil*. Op. cit.

que tenen com a objectiu la comprensió de l'afectació social dels bombardeigs i del seu cost humà i, d'aquesta manera, tractar d'entendre com aquest fenomen afectà en la caiguda de la moral a la rereguarda i l'extensió del terror.³⁶ De l'altra, la perspectiva militar tracta d'explicar el funcionament de la guerra aèria i entendre el bombardeig a la població civil com a part de l'estratègia bèl·lica en el context global de conflicte, centrat, doncs, en aspectes tècnics, estratègics i militars.³⁷ En una posició molt minoritària han quedat els treballs amb una perspectiva cultural, que hagin valorat l'impacte dels bombardeigs en la població per mitjà de la seva producció cultural. Un exemple d'aquesta última perspectiva és la publicació *Quan ploïen bombes*,³⁸ que fa un recorregut per la literatura inspirada en els atacs aeris i la vivència d'aquests fets a la capital catalana.

Més enllà de les diferències de perspectiva, observem una clara disciplinarietat en les obres sobre els bombardeigs, és a dir, que es tracta en la seva gran majoria de treballs històrics amb una metodologia pròpia de la seva ciència. Crida l'atenció que, malgrat la importància social d'aquesta temàtica, altres disciplines no s'hagin interessat en l'estudi del fenomen tal com ocorre en altres temàtiques com la de les fosses. Així doncs, antropologia i psicologia social, memòria, història oral, arquitectura o arqueologia han restat alienes a l'estudi d'aquesta temàtica, malgrat el gran interès que podria suscitar la seva aportació per a la comprensió, per exemple, de la percepció dels bombardeigs per part de la població, la trans-

36. ALBERTÍ, Santiago; ALBERTÍ CASAS, Elisenda. *Perill de bombardeig! Barcelona sota les bombes: 1936-1939*. Op. cit.; DUEÑAS ITURBE, Oriol. *La Gran destrucció: els danys de la Guerra Civil a Catalunya (1936-1957)*. Lleida: Pagès, 2016; SOLÉ I SABATÉ, Josep M.; VILLARROYA I FONT, Joan. *Catalunya sota les bombes: 1936-1939*. Op. cit.; SOLÉ I SABATÉ, Josep M.; VILLARROYA I FONT, Joan. *Espanya en llamas: la Guerra Civil desde el aire*. Op. cit.; VILLARROYA I FONT, Joan. *Els bombardeigs de Barcelona durant la Guerra Civil*. Op. cit.

37. GESALÍ BARRERA, David; ÍÑIGUEZ GRÀCIA, David. *La guerra aèria a Catalunya (1936-1939)*. Op. cit.; INFIESTA PÉREZ, José Luis; FRESNO CRESPO, Luis. *Bombardeos del litoral mediterráneo durante la Guerra Civil*. Op. cit.; PEDRIALI, Ferdinando. *Guerra di Spagna e aviazione italiana*. Op. cit.

38. CAMPILLO, Maria; GUERRA, Rolando del. *Quan ploïen bombes: textos literaris catalans sobre els bombardeigs de Barcelona*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament d'Interior, Relacions Institucionals i Participació. Memorial Democràtic, 2008.

missió del terror o la identificació de les ferides que encara són visibles sobre els edificis de la ciutat.

Els bombardeigs en l'imaginari col·lectiu: difusió, memorialització i acció social

Els bombardeigs de Barcelona han perviscut en la memòria col·lectiva de la població de la ciutat fins als nostres dies. Aquest fet ens mostra la importància i la profunditat de l'afectació que aquests fets tingueren en les persones que els visqueren i que els transmeteren en l'entorn familiar a les generacions posteriors. La petja dels bombardeigs constitueix avui dia, a més, part de la identitat barcelonina, que conserva el dolor de les víctimes alhora que la cohesió de la població en la defensa de la ciutat. Ara bé, els fets foren silenciats durant les gairebé quatre dècades de la dictadura franquista, segons la qual els atacs aeris havien estat dirigits únicament contra objectius militars estratègics. Els responsables dels crims foren invisibilitzats³⁹ i la memòria dels supervivents fou exclosa dels relats oficials i ocultada de l'espai públic. No fou, doncs, fins als anys vuitanta, amb la publicació del primer llibre sobre els bombardeigs de Barcelona,⁴⁰ que els fets es destaparen i es manifestà que eren atacs «indiscriminats contra la ciutat, al llarg i ample de Barcelona»⁴¹ per

39. Aquesta situació és observable en el vocabulari i l'exigua informació que corria, com demostra aquest fragment d'un article de premsa aprofundint sobre la reconstrucció de la plaça de Sant Felip Neri, en el qual la paraula «bomba» o «bombardeigs» apareix sols una vegada: «Esta incierta y zigzagueante trayectoria tendría el remate más funesto con las destrucciones causadas en el edificio y en la plaza por un bombardeo, durante nuestra guerra» (VOLTES, Pedro. «Otro éxito de la revalorización del barrio gótico. Barcelona ha recobrado en la plaza de San Felipe Neri, uno de sus rincones más atractivos», *La Vanguardia*, 23 juliol 1963, p. 21). També ho exemplifica el fragment següent: «Adolfo Florensa [...] plantea la reforma, de la plaza de San Felipe Neri, en la cual estalló una bomba durante la contienda civil, que causó el derrumbamiento de inmuebles y el ensanchamiento de la recoleta plaza» («Crónica de la jornada. La plaza de San Felipe Neri», *La Vanguardia*, 18 desembre 1958, p. 23).

40. VILLARROYA I FONT, Joan. *Els bombardeigs de Barcelona durant la Guerra Civil*. *Op. cit.*

41. PIÑOL, Rosa Maria. «Els bombardeigs de Barcelona van ser sobretot italians». *Avui*, núm. 23, setembre 1981, pàg. 23.

part principalment de l'aviació italiana. Aquesta recerca permeté legitimar i donar veu pública a les memòries ocultades de les persones que experimentaren en la pròpia pell la duresa dels bombardeigs. A partir d'aquest moment es portaren a terme progressivament les primeres accions de difusió històrica i d'homenatge a les víctimes, com la celebrada l'any 1998 al Saló de Cròniques de l'Ajuntament de Barcelona,⁴² que suposà la primera acció de rescalament simbòlic a la ciutat atacada per l'aviació feixista.

L'interès social sobre la temàtica ha portat a un gran esforç de transmissió per mitjà de la publicació de memòries dels testimonis, així com la seva incorporació en la cultura popular, per mitjà de producció cultural diversa d'aquella generació afectada. Un exemple d'aquesta cultura afectada profundament per l'experiència dels bombardeigs és la literatura que es produí en els anys posteriors als fets, que recull vivències personals, sensibles, emocionals i físiques. Alguns exemples són els textos de Pere Calders,⁴³ Josep Janés i Olivé,⁴⁴ Joan Oller i Rabassa⁴⁵ i Guillem Viladot,⁴⁶ entre d'altres. El llibre *Quan plovien bombes*⁴⁷ presenta un recull de textos literaris sobre la vivència dels bombardeigs a Catalunya que resulta d'un gran interès per a la possibilitat d'estudi de la percepció d'aquesta nova violència bèl·lica contra la població civil, a la manera que estudià Sebald⁴⁸ per al cas de l'Alemanya bombardejada en la Segona Guerra Mundial.

L'element principal per a la transmissió ha estat, però, el relat per part de testimonis directes dels fets. Aquest relat s'ha donat tant

42. ESCUR, Núria. «Barcelona bombardeada». *La Vanguardia*, 20 de març de 1998, pàg. 2.

43. CALDERS, Pere. «La clara consciència (1938)». A CALDERS, Pere: *Cròniques de la veritat oculta*. Barcelona: Edicions 62, 1978.

44. JANÉS I OLIVÉ, Josep. «A un infant mort en un bombardeig». *Poesia 1939-1954*. Madrid: Huerga y Fierro, 2008.

45. OLLER I RABASSA, Joan. *La maltempsada*. Mèxic, 1962.

46. VILADOT, Guillem. *La cendra*. Barcelona, 1970.

47. CAMPILLO, Maria; GUERRA, Rolando del. *Quan plovien bombes: textos literaris catalans sobre els bombardeigs de Barcelona*. Op. cit.

48. SEBALD, W. G. *Sobre la historia natural de la destrucción*. Barcelona: Anagrama, 2003.

com a publicació de memòries personals⁴⁹ com de recopilació de testimonis. Cal destacar per a aquesta última opció el llibre de Daniel i Jaume Serra,⁵⁰ que presenta un recull de testimonis de dones al llarg de la Guerra Civil en els quals es fan nombroses mencions als bombardeigs de Barcelona i a la percepció que en tingueren les dones entrevistades.

Tot i això, com hem comentat anteriorment, la importància dels estudis històrics ha estat central en aquest esforç de «fer memòria» per part de la població i l'Administració barcelonina, ja que han contribuït a construir un relat històric sòlid sobre el fenomen en permetre l'elaboració de diversos materials i actuacions de divulgació històrica. El paper del Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona (MUHBA) i del Museu d'Història de Catalunya ha estat especialment rellevant per la quantitat de publicacions de difusió,⁵¹ exposicions⁵² i rutes⁵³ ofertes al voltant de la temàtica, ja que aporten informació rigorosa i alhora didàctica a la societat. També el vídeo realitzat per BTV Datalab⁵⁴ resulta d'una gran utilitat per a la tasca divulgativa, atès que recull en uns minuts una gran quantitat d'informació respecte als indrets on caigueren les bombes acompanyats de fotografies amb els desperfectes causats.

49. Alguns exemples són: Bowers, Caballé Clos, Crusellas i Solsona, Jordana, Manent, Miracle, Pàmies, Pi i Sunyer, Raventós i Raventós, Renart, Rovira i Virgili, Rubió i Tudurí, Soldevila, Torres... (vegeu-ne les obres citades).

50. SERRA TORRA, Daniel; SERRA TORRA, Jaume. *La guerra quotidiana: testimonis d'una ciutat en guerra. Barcelona 1936-1939*. Barcelona: Columna, 2003.

51. Alguns exemples de publicacions de gran difusió són el pamflet sobre els bombardeigs i la defensa passiva del MUHBA, *Guia d'Història Urbana: defensa 1936-1939/BCN*, del març de 2011, o el número publicat als Quaderns de Barcelona – Memòria Històrica, núm 1, *Els bombardeigs a Barcelona durant la Guerra Civil*, de Francesc Poblet i Feijoo, dedicat a la difusió en escoles.

52. Podem destacar les exposicions «Quan ploïen bombes», feta l'any 2007 al Museu d'Història de Catalunya, i «Catalunya Bombardejada» organitzada pel Memorial Democràtic en el marc del 75è aniversari dels bombardeigs a la població civil i a les infraestructures catalanes, l'any 2013. Aquesta dinàmica sembla totalment vigent, com podem veure amb l'exposició actual «Fu la Spagna! La mirada feixista sobre la Guerra Civil Espanyola», establerta al Museu d'Història de Catalunya.

53. A més de diverses rutes de caire turístic o privat, destaca l'itinerari «Barcelona sota les bombes» organitzat pel MUHBA.

54. BTV Datalab, «Bombardeigs BCN 1937/39». <<http://btvdatalab.github.io/barcelona-800-dies-sota-bombes/-webDoc.html>> [accés: 27 maig 2017].

A escala visual, existeixen publicacions diverses de recopilació de fotografies originals dels bombardeigs de Barcelona que ja hem esmentat, i també projectes de recuperació de fotografies i divulgació en xarxa, entre els quals destaquem la tasca del projecte de Ricard Martínez «Arqueologia del punt de vista»,⁵⁵ que fa refotografies situant instantànies originals dels bombardeigs sobre imatges actuals des de la mateixa perspectiva. En aquesta mateixa línia s'han produït diversos documentals i pel·lícules que recullen informació visual i audiovisual, així com documents i testimonis a fi de representar els fets, com són *La ciutat foradada*, produït l'any 1998 pel Grup History Board (Empar Fernández, Judit Pujadó i Pilar Frutos); *Obiettivo: Barcellona*, de Xavier Juncosa, presentat el mateix any; *Mirant al cel*, de Jesús Garay, que obtingué un gran èxit a partir de la seva sortida l'any 2006, i *Barcelona, ferida oberta*, de Mònica Uriel, presentada l'any 2015. A més, el documental *Ramon Perera, l'home que va salvar Barcelona*, de Montse Armengou i Ricard Belis, relata la tasca de la Junta de Defensa Passiva de Catalunya i de Ramon Perera en matèria de refugis i protecció de la població civil. Fins i tot la sèrie *La terra i la cendra*, de la cadena 2 de TVE, dirigida per Xesc Barceló, presentà un capítol (el número 5) sobre bombardeigs, i l'obra de teatre de Pere Riera *Barcelona* pren aquests atacs aeris com a ambientació.

En un sentit memorial, s'han dut a terme alguns homenatges a les víctimes dels bombardeigs, l'aixecament de monuments i la col·locació de plaques commemoratives. Pel que fa als homenatges dels últims anys, destaca el celebrat l'any 2013 amb motiu del 75è aniversari dels atacs aeris de març de 1938⁵⁶ i el del 15 de març de 2017 a la placeta Manuel Ribé impulsat per la Taula de Memòria Històrica i Democràtica de Ciutat Vella i amb la participació d'un testimoni directe dels fets.⁵⁷ Ambdós actes es vinculen amb la manifes-

55. MARTÍNEZ, Ricard. «Arqueologia del punt de vista». <<http://www.arqueologiadel-puntdevista.org/>> [accés: 18 maig 2017].

56. «Barcelona recorda les víctimes dels bombardejos en un homenatge a la Gran Via». *Ara*, núm. 17, març 2013.

57. «Ciutat Vella recorda les víctimes dels bombardejos de la Guerra Civil». <<http://lameva.barcelona.cat/ciutatvella/ca/noticia/ciutat-vella-recorda-les-victimes-dels-bombardejos-de-la-guerra-civil>> [accés: 27 maig 2017].

tació material del reconeixement a les víctimes; en el primer cas, celebrat davant del monument *Encaix*, inaugurat l'any 2003 davant del Coliseum, i en el segon cas, vinculat a la col·locació d'una nova placa, que se sumaria a la ja existent situada a terra: «En memòria de les 16 persones que van morir el 30 de gener de 1938, víctimes del bombardeig de l'aviació feixista italiana, aliada de l'exèrcit franquista». També presenten plaques d'homenatge la plaça de Sant Felip Neri des de l'any 2007 i la plaça de Joan Amades. Com ja mencionàvem per al cas del Coliseum i de Sant Felip Neri, les plaques existents a Barcelona en homenatge a les víctimes es caracteritzen per un aspecte, una col·locació i una mida que fa que passin desapercebudes als vianants,⁵⁸ fet que evita que compleixin la seva funció de convertir els llocs on se situen en espais de memòria de la crua experiència dels bombardeigs.

Malgrat tot, sorprèn l'escassa presència d'aquests homenatges i commemoracions tant pel que fa a actes com a manifestacions materials, donat el contrast de la seva exigüitat amb la gran importància dels atacs. Aquest fet, que manifesta una manca de voluntat en la reparació social, també es relaciona amb la poca visualització i ús dels vestigis dels bombardeigs que encara es conserven avui sobre els edificis de la ciutat dins un marc patrimonial i memorial que els identifiqui i els expliqui. Relacionat amb aquesta situació i per tal de mostrar la implicació de la població en la recuperació de la memòria dels bombardeigs, l'any 2009 es constituí a Barcelona una associació anomenada Altraitalia⁵⁹ en reclamació de justícia i conformada per persones italianes establertes a Barcelona que busquen evidenciar les implicacions del feixisme italià amb el bàndol franquista en la Guerra Civil i la seva importància decisiva en el resultat de la contesa, així com en la destrucció de les ciutats republicanes a la rereguarda. Tot i haver actuat principalment en la promoció de la memòria dels bombardeigs feixistes italians, la voluntat de l'associació s'estén més enllà d'aquest marc, amb l'objectiu

58. Cal excloure, però, d'aquesta definició la placa col·locada l'any 2017 a la placeta Manuel Ribé, ja que presenta una tipologia molt diferent de la resta i es fa molt visible en contrast amb la placa ja existent al sòl de la mateixa plaça.

59. Associació Altraitalia. <<http://www.altraitaliabcn.org/ca>> [accés: 15 març 2017].

de desentrellar les responsabilitats i teixir una memòria antifeixista comuna al territori europeu.⁶⁰

Les accions d'aquesta associació se centren, doncs, en la difusió i la conscienciació de la població de cara a la ruptura i la condemna del feixisme, tot i que també ha actuat per la via jurisdiccional. Destaquen, entre les seves accions, l'homenatge a les víctimes dels bombardeigs a la plaça Sant Felip Neri el dia 30 gener de 2013, el treball amb les escoles i la publicació d'una investigació respecte als pagaments que efectuà el règim franquista a Itàlia per la seva contribució a la victòria en la Guerra Civil.⁶¹ També cal destacar la implicació de l'associació en l'organització de les jornades internacionals d'estudi «Catalunya-Itàlia: memòries creuades, experiències comunes. Feixisme i antifeixisme des de la Guerra Civil fins a la Transició (1936-1977)», organitzades amb el suport del Memorial Democràtic el novembre de 2011 i publicades el 2012,⁶² amb l'objectiu de contribuir a la construcció d'una memòria democràtica comuna, al record dels fets i a les demandes de rescabament.

Altràitalia perseguí, doncs, des dels seus inicis el reconeixement per part dels responsables polítics italians dels crims de guerra perpetrats per l'aviació italiana en la Guerra Civil espanyola⁶³ davant el que qualifiquen de «desmemòria» per part de la població italiana, desconexedora dels fets. Davant la insatisfacció d'aquestes demandes, l'associació promocionà en paral·lel l'obertura d'un procés judicial contra els pilots italians de l'Aviació Legionària que partici-

60. «La idea era no parar-nos amb la memòria dels bombardejos, sinó seguir i mirar les trames negres fins al 1975, fins a la Transició. I investigar com molts feixistes italians van tenir a Espanya, i després a Sud-amèrica, un lloc d'acollida per continuar teixint aquesta mena d'Internacional Negra que viu també de la desmemòria», Ida Mauro, entrevista realitzada per l'autora el 6 d'abril de 2017 a Barcelona.

61. Publicada en «Mussolini tenia un preu», *Sàpiens*, núm. 114, 2012.

62. *Catalunya i Itàlia, memòries creuades, experiències comunes*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament d'Interior, Relacions Institucionals i Participació. Memorial Democràtic, 2012.

63. «Fer una moció dins del Parlament perquè es demani als ministres o al Govern que es pronunciïn sobre aquest fet. [...] Volem que sigui clarament des de les més altes capes de l'Estat que es condemnin aquelles accions com a tals i que s'arribi a les conseqüències que calguin. Això vol dir treure les medalles a les persones que encara en tenen per aquells fets, i que es contextualitzin i es treguin tots els monuments que encara trobem», Ida Mauro, entrevista citada.

paren en el bombardeig de Barcelona, fet que suposà una nova forma de reclamació de reparació i reconeixement dels danys a la població de la ciutat. «El nostre objectiu era que des d'aquí es pogués moure una denúncia perquè pensàvem que era oportú i perquè pensàvem que una querella era una bona manera de fer parlar sobre aquest tema i fer-lo destapar i arribar a Itàlia».⁶⁴ La querella, presentada pels testimonis directes Alfons Cànovas i Anna Raya⁶⁵ i secundada per Altraitalia, es desenvolupà de la manera següent: «La primera presentació a l'Audiència Nacional va ser el 2 de juny de 2011, on va ser rebutjada perquè el tribunal deia que no era competent territorialment. L'any següent, el 2 de juny de 2012, vam anar al tribunal de Barcelona,⁶⁶ on va ser rebutjada de seguida perquè deien que havia passat molt de temps, els responsables són probablement morts, els noms no els coneixem segur, etc. Aquest primer arxivament va ser impugnat [...] el desembre de 2012, la impugnació va ser acceptada i la querella va ser novament oberta el gener de 2013. [...] Va ser acceptada perquè un crim de lesa humanitat no prescriu mai, en qualsevol lloc i contra qualsevol persona. A partir d'aquest moment no s'ha mogut gaire i han passat quatre anys».⁶⁷

L'any 2016 aparegué una nova iniciativa ciutadana anomenada Bombes d'Impunitat⁶⁸ amb l'objectiu d'unir veus per a la reclamació del reconeixement internacional dels danys per causa de la intervenció italiana i alemanya a la Guerra Civil espanyola.⁶⁹ El grup, amb el lema «Mai més, enlloc, contra ningú», persegueix, doncs, el «restabliment de la veritat» per als crims comesos pel bàndol franquista «en violació del dret internacional i del dret de guerra». Denuncien, tal com Altraitalia, que els estats que intervingueren en la Guerra Civil agredint la població civil de la rereguarda republicana «no han assumit la seva obligació de rescabament simbòlic i

64. Ida Mauro, entrevista citada.

65. Una entrevista a aquests testimonis i a Jaume Asens, advocat de l'acusació, i informació respecte del procediment judicial es pot trobar al vídeo següent: «Lo inolvidable». <<https://www.youtube.com/watch?v=5NjJTqBVkXU>> [accés: 27 maig 2017].

66. Concretament a la Sala X de l'Audiència Provincial de Barcelona.

67. Ida Mauro, entrevista citada.

68. Bombes d'Impunitat. <<http://www.resistencies.cat/>> [accés: 20 maig 2017].

69. SERRI, Víctor. «Ferides de guerra per cicatritzar». *La Directa*, 6 de juny de 2016.

material pel dolor i el terror escampats per les seves tropes», i consideren que, donada la inacció de les institucions catalanes i espanyoles, «ha de ser la societat, la mateixa que va patir els horrors dels bombardeigs, dels assassinats en massa i de dècades de repressió, la que exigeixi reparació pels crims comesos entre 1936 i 1939 per les tropes enviades per Mussolini i Hitler al costat dels sollevats franquistes». Amb aquestes premisses sota l'empara dels principis de reconeixement, reparació i garantia de no repetició, reclamen el següent per als estats alemany, italià i espanyol: «1. Admetin la seva responsabilitat institucional per la intervenció de les seves tropes en la guerra espanyola; 2. Acceptin rescabalar simbòlicament i materialment les poblacions agredides; 3. Sotmetin les seves polítiques de defensa i comercials a l'esmentada garantia de no repetició».⁷⁰

Un cop fet aquest breu recorregut per les principals iniciatives relacionades amb la memorialització dels bombardeigs, observem un interès creixent per aquests fets a Barcelona, tant a nivell social com cultural, sobretot en els últims anys, gaudint d'una gran oferta educativa i divulgativa, així com de la implicació del teixit social i de la lluita política —i jurídica— en diversos àmbits. També apunta en aquest sentit la recent celebració a l'Imperial War Museum de Londres del seminari «The bombings of Barcelona and London. Memories of a shared history», organitzat per l'European Observatory on Memories (EUROM) i el Consell de Diplomàcia Pública de Catalunya (Diplocat),⁷¹ amb l'objectiu de crear ponts a través de la memòria de les experiències compartides sota les bombes i la resposta institucional i ciutadana als atacs. L'auge de les accions memorials el podem entendre en el context d'una major implicació acadèmica, social i política per a treballar⁷² la memòria dels conflictes contemporanis en general, del record consolidat en el vuitantè aniversari dels fets i de l'incentiu específic de rellevant actualitat dels bombardeigs per la vinculació dels fets propis del passat

70. Manifest de Bombes d'Impunitat. <<http://www.resistencies.cat/>> [accés: 20 maig 2017].

71. «The bombings of Barcelona and London», *EUROM*. <<http://europeanmemories.net/activities/bombings-barcelona-london/>> [accés: 15 maig 2017].

72. En el sentit de JELIN, Elisabeth. *Los trabajos de la memoria*. Madrid: Siglo XXI, 2002.

amb els fets presents a la guerra de Síria. La memòria es presenta, doncs, com un pont per a la comprensió crítica del present i de la seva profunditat històrica, amb una vinculació directa per a la defensa de la no repetició.